

План лекції

1. Поняття держави та її ознаки.
2. Закономірності та основні теорії походження держави.
3. Характеристика функцій держави.
4. Форми держави.

Матеріал лекції:

1. Поняття держави та її ознаки.

Держава є складним явищем. Спроби дати його визначення, ученими, політичними діячами, мислителями зводилися головним чином до переліку найзначущіших ознак держави. Вважається, що термін «держава», під якою розумілася певна політична організація суспільства, увійшов до наукового обороту за часів Н. Макіавеллі (XVI в.).

Термін «держава» звичайно вживають у двох значеннях. У широкому значенні слова **держава** — це всеосяжна правова, суверенна територіальна організація громадянського суспільства, яка має у своєму розпорядженні публічно-політичну владу, спеціальний апарат управління і примушування, забезпечує безпеку існування цивільного суспільства як єдиного цілого.

У вузькому значенні слова **держава** — це механізм здійснення публічно-політичної влади в суспільстві, механізм (апарат) управління суспільством.

Держава займає центральне положення серед інших елементів політичної системи (політичних партій, громадських організацій тощо) і є головним і універсальним засобом здійснення політичної влади.

Ознаки держави:

1. **Державна влада.** Ця влада водночас публічна і політична: публічна — оскільки управляє справами всього суспільства і виступає від його імені; політична — оскільки в особі державного апарату вона відокремлена від суспільства і їх інтереси не співпадають. Державна влада — це спосіб керівництва суспільством, при якому є характерною опора на спеціальний апарат примушування.

2. **Суверенітет.** Властивість державної влади, що вказує на її місце серед влад, що існують в суспільстві (батьківська, церковна тощо). Суверенітет — це верховенство державної влади (відсутність іншої, більш високої, влади на території країни).

3. **Територія.** Визначена кордонами частина земної кулі, на яку розповсюджується суверенітет певної держави і в межах якої мешканці стають громадянами. Територія держави є матеріальною основою її існування.

4. **Народонаселення.** Держава — це організація влади, суб'єктом і об'єктом якої є народ, що мешкає на території держави. Належність людей до певної держави визначається поняттям **громадянства** — юридичного зв'язку особи з певною державою, який породжує їх взаємні права і обов'язки.

5. **Апарат управління** — сукупність осіб, що є професіоналами в управлінні (уряд, міністерства тощо).

6. **Апарат примушування** — загони спеціально навчених озброєних людей і примусові установи (збройні сили, органи охорони суспільного порядку, органи держбезпеки тощо).

7. **Видавання нормативно-правових актів.** Тільки держава має право видавати нормативно-правові акти (закони, постанови, укази тощо), обов'язкові для загального виконання.

8. **Оподаткування.** Податки утворюють фінансову основу діяльності держави. Оподаткування є монопольним правом держави.

Висновок. Держава — це універсальна політична форма організації суспільства, яка характеризується: суверенною владою; політичним і публічним характером; реалізацією

своїх повноважень на певній території за допомогою діяльності спеціально створених органів: наданням своїм рішенням обов'язкового характеру: встановленням податків.

2. Закономірності та основні теорії походження держави і права.

Формування держави у різних народів йшло різними шляхами. Це зумовило різні точки зору в поясненні причин виникнення держави. Відома велика кількість теорій походження держави. До них відносяться:

1) теологічна теорія стверджує, що процес виникнення і розвитку держави аналогічний процесу створення Богом світу. Зародилася дана теорія в стародавній Іудеї, а своє остаточне оформлення знайшла в працях ученого-богослова XI в. Хоми Аквінського (1225-1274р.р.);

2) патріархальна заснована на поясненні походження держави природним ходом суспільного розвитку, закономірним об'єднанням людських співтовариств в більш крупні структури (сім'я — рід — плем'я — держава). Представниками даної теорії були Арістотель, Р. Фільмер, Н.К. Михайловський і ін.;

3) договірна розглядає державу як результат об'єднання людей на добровільній основі (договори). Представники: Р. Грецій, Б.Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Дідро, Же.-Ж. Руссо, А.Н. Радіщев;

4) теорія насильства виходить з того, що основні причини походження держави і права лежать в завоюванні однієї частини суспільства іншої, у встановленні влади завойовників над переможеними, що держава і право створюються завойовниками в цілях підтримки і зміцнення свого панування над переможеними. Представники: До. Каутський, Ф. Дюрінг, Л. Гумплович;

5) органічна теорія проводить аналогію між біологічним організмом і людським суспільством. Подібно живому організму, держава володіє внутрішніми і зовнішніми органами, воно народжується, розвивається, старіє і вмирає. Її представником був Г. Спенсер (1820-1903 рр.);

6) теорія географічного детермінізму вважала вирішальними чинниками у виникненні держави кліматичні умови, ландшафт, природні ресурси. Представники - Е. Хантінгтон, Л. Мечников;

7) психологічна - поява держави і права пояснює проявом властивостей людської психіки: потребою підкорятися, наслідуванням, свідомістю залежності від еліти первісного суспільства, усвідомленням справедливості певних варіантів дії і відносин. Представником психологічної теорії є Л.И. Петражицкий (1867-1931 р.р.).

8) іригаційна теорія і ін.

У наш час найбільш визнаною є теорія, в основі якої знаходяться **соціально-економічні чинники**: держава з'явилася внаслідок розкладання первіснообщинного ладу, переходу від економіки, що привласнює, до економіки, що виробляє, поступового відособлення вождів і їх наближених і зосередження в їх руках функцій влади і соціальних привілеїв.

Найбільш значні чинники виникнення держави

1. Розвиток суспільного розподілу праці (відокремлення скотарства, відокремлення ремесла від землеробства, поява особливої верстви людей, зайнятих тільки обміном,— купців); виділення управлінської праці в окрему галузь. Нарешті розвиток виробництва і суспільства взагалі, поява додаткового продукту спричинили необхідність посилення управлінських функцій і утворення для цього спеціального органу — держави.

2. Внаслідок розвитку суспільного виробництва на зміну суспільній власності приходить приватна, заснована на індивідуальній праці. Виникають класи, експлуатація, посилюється соціальна неоднорідність суспільства.

3. Зростання чисельності та густоти населення; перехід народів від кочового способу життя до осілого, заборона кровозмішення.

4. На зміну родовій общині приходять сусідська (територіальна): визначальним стає територіальний розподіл, а не належність до роду і племені.

5. Збільшення обсягу і складності соціальних відносин і, як наслідок, виникнення необхідності їх упорядкування і організації.

У різних народів на утворення держави, час її виникнення і специфіку впливали також інші чинники: географічне положення, наявність або відсутність природних меж, кліматичні умови, родючість земель тощо.

Висновок. Держава виникає на певному рівні розвитку суспільства під впливом низки чинників. Необхідність формування держави як особливої організації політичної влади з відокремленими установами і групами людей, що займаються тільки управлінням, зумовлена передусім потребою забезпечення організації суспільства, його належного функціонування і розвитку.

3. Характеристика функцій держави.

Функції держави — це основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких відбиваються і конкретизуються її суть і соціальне призначення,

Функції держави необхідно відрізнити від *функцій органів держави*, тобто реалізації компетенції, прав і обов'язків окремих органів держави відповідно до їх місця і призначення в державному механізмі і політичній системі суспільства.

Різноманітність суспільних (соціальних) відносин і форм державної діяльності за їх регулюванням визначає *різноманітність функцій держави*. Функції держави можна класифікувати за різними ознаками.

За територією виконання функцій розрізняють внутрішні і зовнішні функції держави, що виявляються в різних сферах життєдіяльності суспільства: економічній, політичній, соціальній, ідеологічній тощо.

Внутрішні функції держави — це напрямки державної діяльності, пов'язані з реалізацією політичної влади всередині країни.

Зовнішні функції держави — це напрямки державної діяльності, що виражають зовнішню політику і зачіпають інтереси інших держав, міжнародне життя.

За терміном виконання функції держави бувають: а) *постійні*, що здійснюються протягом тривалого історичного періоду існування держави; б) *тимчасові*, що властиві для якогось незначного за часом історичного періоду.

За сферою суспільних відносин функції держави бувають: а) *політичні*, що визначають порядок реалізації політичної влади в суспільстві; б) *економічні*, які характеризують діяльність держави в процесі регулювання економічних відносин; в) *гуманітарні (соціальні)*, які є засобом охорони і реалізації основних прав і свобод особистості, в тому числі у галузях освіти, екології, охорони здоров'я, науки, культури тощо.

Характеристика внутрішніх функцій Української держави

Внутрішні функції держави характеризують її управлінські повноваження в регулюванні суспільних відносин і поділяються на дві основні групи: регулятивні і охоронні.

Регулятивні функції Української держави спрямовані на організацію економічних відносин і створення умов для формування розвиненої особистості і суспільства взагалі.

Ст. 3 Конституції України встановлює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

До регулятивних функцій держави належать економічні, соціальні, політичні.

Регулятивні функції Української держави в області економіки — це передусім господарсько-стимулююча, господарсько-організаторська і наукова діяльність (захист прав суб'єктів права власності і господарювання; соціальна спрямованість економіки; надання права володіння, користування і розпорядження своєю власністю; надання права на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом тощо).

Соціальні функції Української держави полягають у наданні соціальної допомоги населенню, виділенні необхідних коштів для освіти, охорони здоров'я, забезпечення основних прав людини, розв'язання екологічних проблем, соціального забезпечення населення, розвитку культури.

Політичні функції Української держави спрямовані на створення демократичних умов, інститутів для виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, забезпечення умов збереження і розвитку націй, що мешкають на території держави, збереження генофонду українського народу.

Суть **охоронних функцій** Української держави визначена у ст. 3 Конституції: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». До охоронних функцій належать також дотримання режиму законності та правопорядку, охорона навколишнього середовища і забезпечення охорони всіх суспільних відносин, що встановлені і регулюються правом,

Характеристика зовнішніх функцій Української держави

Зовнішні функції Української держави визначають зміст її діяльності в якості суб'єкту міжнародних відносин. Міжнародна співпраця України здійснюється за двома основними напрямками:

1) *зовнішньоекономічна діяльність*, заснована на принципах міжнародного розподілу праці, участі в міжнародних економічних, екологічних та інших програмах;

2) *зовнішньополітична діяльність*, заснована на визнанні і повазі суверенної рівності всіх країн; самостійності в розв'язанні національних проблем; повазі територіальної цілісності і недоторканності кордонів; відмові від застосування сили.

Основні принципи зовнішньої політики України визначені в *Декларації про державний суверенітет України (1990 р.)*, *«Основних напрямках зовнішньої політики» (1993 р.)*. Конституції України (1996 р.).

Ст. 18 Основного Закону встановлює пріоритети зовнішньополітичної діяльності України: «забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права».

Особливе значення має *функція захисту країни* (ст. 17 Конституції). Вона забезпечується економічними, дипломатичними, військовими та іншими засобами.

Висновок. *Україна є активним суб'єктом міжнародних відносин: вона позбулася ядерної зброї, є членом ООН і багатьох інших міжнародних організацій, бере участь у розв'язанні глобальних проблем людства, сприяє зміцненню миру і безпеки (участь у миротворчих операціях, боротьбі з тероризмом тощо). Реалізуючи свої зовнішньополітичні функції. Україна прагне стати гідним членом європейської і світової спільноти. Поняття, терміни, назви: Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, функції держави, зовнішні функції держави, Україна — суб'єкт міжнародних відносин, норми міжнародного права, глобальні проблеми людства.*

4. Форма держави та її елементи.

Устрій держави характеризується її формами: в них втілюються організація верховної влади, структура і порядок взаємовідносин вищих державних органів, посадових осіб і громадян, способи і засоби володарювання.

Форма держави містить в собі три елементи: форму державного правління, форму державного устрою, форму державного (політичного) режиму.

4.1. Форма державного правління — це елемент форми держави, що відображає певний порядок створення і організації вищих органів влади.

За способом організації верховної влади форми правління поділяють на монархії і республіки.

Монархія — це форма правління, при якій вища влада в державі належить одній людині — монарху; формальним джерелом влади є одна особа. Монархії поділяють на абсолютні і обмежені.

При монархії глава держави отримує свій *пост у спадкування*, незалежно від виборців або представницьких органів влади.

У залежності від рівня конституційного обмеження влади монарха і наявності інших вищих органів влади монархії поділяють на абсолютні і обмежені.

Абсолютна монархія — історичний тип монархії, при якій монарх володіє необмеженою владою. Абсолютна монархія характеризується відсутністю представницьких органів, правом монарха видавати закони і призначати чиновників, тобто всевладям глави держави (Російська імперія часів Петра I, французька монархія Людовіка XIV).

Обмежена монархія — форма правління, при якій існує чітке визначення повноважень монарха. Цей вид монархії поділяється на конституційну (парламентську) монархію і дуалістичну.

Конституційна монархія характеризується певним співвідношенням повноважень монарха і парламенту. Влада монарха є законодавче обмеженою і виконує лише представницькі функції; нормативні акти, що видаються монархом, набувають юридичної сили після їх затвердження парламентом. Переважна більшість сучасних демократичних монархій — конституційні (парламентські). Уряд у них формується парламентською більшістю і є підзвітним парламенту, а не монарху (Велика Британія, Швеція, Іспанія, Данія).

Дуалістична монархія характеризується особливим процесом призначення і контролювання уряду. Вона передбачає двопалатний парламент, нижня палата якого обирається населенням, а верхня призначається монархом. Уряд призначається монархом і контролюється ним самостійно або через прем'єр-міністра, якого також призначає монарх (Йорданія, Марокко).

Республіка — це форма правління, при якій джерелом влади є народ, вищі органи держави обираються громадянами. Республіки поділяються на парламентські, президентські та змішані (парламентсько-президентські).

Парламентська республіка характеризується утворенням уряду на парламентській основі і його формальною відповідальністю перед парламентом. Парламент здійснює по відношенню до уряду ряд функцій: формує і підтримує його; встановлює фінансові рамки діяльності уряду; контролює уряд і може виражати йому вотум недовіри тощо. Уряд наділений виконавчою владою, а нерідко і законодавчою ініціативою. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, реально він — перша особа в державі. Президент (якщо ця посада існує в державі) може бути обраний або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його роль зводиться до представницьких і церемоніальних функцій (Німеччина, Італія, Фінляндія, Індія, Австрія, Туреччина).

Президентська республіка характеризується наявністю глави держави — президента, який може об'єднувати повноваження глави держави та уряду. Президент сам призначає членів кабінету міністрів (уряд), які відповідальні перед ним, а не перед парламентом. У президентській республіці існує жорсткий поділ влад, їх значна самостійність. Парламент може обмежити діяльність президента за допомогою законів і через затвердження

бюджетів. Президент може користуватися правом вето по відношенню до актів парламенту, може його розпустити, а парламент може при певних обставинах ініціювати процес відсунення президента від влади (США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Росія).

Змішана республіка (парламентсько-президентська) об'єднує риси парламентської і президентської республіки, прагне поєднувати сильну президентську владу з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. Її основна риса — подвійна відповідальність уряду: перед президентом і парламентом (Україна, Франція).

4.2. Форма державного устрою — це елемент форми держави, який відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави, поділ держави на складові частини і поділ влади між ними і керуючим центром. *Територіальна організація держави* характеризує співвідношення цілого і частин, центральних і регіональних органів влади.

У залежності від устрою держави поділяють на **прості (унітарні) і складні**.

Проста (унітарна) держава характеризується повною політичною єдністю: вона має єдину структуру державного апарату, що розповсюджує свої повноваження на всю територію держави; всі адміністративні одиниці по відношенню до держави мають рівний юридичний статус, і жодна з них не має ознак суверенітету. *Проста (унітарна) держава* являє собою організацію із адміністративно-територіальних одиниць, що не мають власної державності (не мають ознак суверенітету). Така держава має єдину конституцію і громадянство. Усі державні органи, в тому числі судові, складають єдину систему, діють на основі єдиних правових норм. Унітарні держави можуть мати у своєму складі утворення, що користуються автономією, компетенція якої визначається центральною владою (Україна, Італія, Португалія).

Складною державою є федерація — союзна держава. Для неї характерна наявність вищих органів влади для всіх членів федерації при збереженні ними у себе аналогічних органів, свого законодавства, громадянства, податкової системи. Федерація — це стійкий союз держав, самостійних в межах розподіленої між ними і центром компетенції, що мають власні конституцію, законодавчі, виконавчі і судові органи і подвійне громадянство. Повага союзним керівництвом і усіма суб'єктами федерації прав і повноважень один одного контролюється незалежним судом, а також зазвичай двопалатним парламентом, верхня палата якого формується з представників штатів, земель, республік (США, ФРН, Росія, Канада).

Головна відмінність федерації від унітарної держави полягає в тому, що джерелом влади, суб'єктами державного суверенітету виступають у ній як великі територіальні утворення (штати, округи, землі), так і весь народ, що складається з рівноправних громадян.

Конфедерація — союз держав, який утворюється на договірній основі, члени якого, зберігаючи свою незалежність, створюють на договірних засадах спеціальні спільні органи тільки для координації дій при вирішенні конкретних проблем. Взаємовідносини суб'єктів конфедерації будуються виключно на добровільних угодах. Правова основа створення конфедерації — союзний договір, а не конституція (США — 1776—1787 рр., Німеччина — 1815—1867 рр.).

Імперія — держава, різні складові частини якої мають різний ступінь залежності від центру; утворена здебільшого шляхом завоювань.

4.3. Державний (політичний) режим — це елемент форми держави, що вказує на методи і прийоми здійснення політичної влади, її взаємодію з населенням.

Його основні види:

а) **демократичний** — характеризується реальною участю населення в здійсненні державної влади;

б) *антидемократичний* — характеризується відсутністю дійсної участі населення в здійсненні державної влади, недотриманням основних прав людини.

У більшості сучасних держав поширений *демократичний режим*, який характеризується такими рисами:

1. Рівність і свобода всіх людей.
2. Пряма участь населення у вирішенні державних питань (пряма, або безпосередня, демократія) або за допомогою виборних представницьких органів (парламентська, або представницька, демократія).
3. Конституційне закріплення і гарантування прав і свобод громадян.
4. Існування різних форм власності.
5. Політичний плюралізм.
6. Законність і правопорядок.
7. Верховенство права в суспільстві і незалежне правосуддя.
8. Управління справами держави здійснюється за волею більшості з урахуванням інтересів меншості.

Антидемократичний (недемократичний) державний режим характеризується такими рисами.

1. Відсутність реального здійснення прав і свобод особистості.
2. Верховенство держави над правом.
3. Панування однієї політичної партії (або руху).
4. Існування однієї — «офіційної» — ідеології.
5. Існування однієї форми власності.
6. Упор на каральні заходи і примушування.
7. Агресивність у зовнішній політиці.

У юридичній літературі часто вживається термін *«авторитарний режим»*. Він ототожнюється з антидемократичним або ж вважається одним з його різновидів нарівні з тоталітарним режимом.

Конституція України (ст. 5) визначає, що наша держава має республіканську форму правління. Ст. 5 Конституції встановлює: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Це визначення не деталізується в Конституції, проте із змісту інших статей можна зробити висновок, що в Україні існує змішана республіка.

Ст. 2 Конституції України визначає Україну як унітарну державу.

Ст. 132 Конституції вказує, що державна територія України є єдиною і цілісною.

Система адміністративно-територіального устрою України включає Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус.

Україна, таким чином, є республікою, унітарною державою, демократичною державою.

Закріплення головного

1. Вкажіть ознаки держави.
2. Охарактеризуйте концепцію правової держави.
3. Визначте класифікацію основних ознак правової держави.
4. Дайте визначення поняття «громадянське суспільство».
5. Чи існує в Україні громадянське суспільство? Відповідь обґрунтуйте.
6. З чого складається форма держави?

Література:

1. Копейчиков В. В. Правознавство К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 6-73.
2. Основи держави і права. Навч. посібник. під ред. Колодія А. М. І Олійника А. Ю. – К.: Либідь, 1997. – с. 15-25.
3. Правознавство: Навч. посібник / Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастоков. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 21-40.
4. Основи правознавства: Навч. посібник. /За ред. С. В. Ківалова, М. П. Орізх. – К.: Т-во, „Знання”, 2000. – с. 32-49.